

APROXIMACIÓN AO COMPORTAMENTO ANTE A MORTE DOS HABITANTES DO CORGO DOS SÉCULOS XVIII-XIX A TRAVÉS DOS TESTAMENTOS

Álvarez Quiroga, Carlos.

c.alvarezquiroga@gmail.com

Enxeñeiro Superior de Telecomunicacións (Universitat Politècnica de Catalunya)

Fuentes Sánchez, Tamara.

tamarfs@gmail.com

Licenciada en Filoloxía francesa e hispánica (Universitat Autònoma de Barcelona)

RESUMO

O presente traballo ten como propósito analizar o comportamento ante a morte dos habitantes do Corgo dos séculos XVIII e XIX e atopar tendencias comúns. O obxectivo deste estudo é comprobar o ritual funerario a través dos documentos notariais, analizar as diferentes mandas que compoñen o testamento e demostrar se existen diferencias segundo o contexto socioeconómico do testador ou testadora e se hai tamén disparidades segundo o xénero.

PALABRAS CLAVE

Morte, últimas vontades, testamentos, actas de defunción, O Corgo, antropoloxía galega, séculos XVIII-XIX.

1. INTRODUCCIÓN

A nosa cultura posúe ritos e prácticas ancestrais que son de moita utilidade para sobrepoñerse dunha das poucas certezas que hai na vida: a morte. O culto da morte é considerado un dos temas máis fascinantes xa que está enormemente arraigado en Galicia. Porén, é necesario poñer ao público lector en contexto, posto que dende o século XX a relación coa morte mudou radicalmente por un cambio cultural na sociedade. Adveu a causa dos avances tecnolóxicos e científicos e tamén da chegada dun novo modelo da vida urbana. Ese cambio cultural transformou a sociedade e implicou un cambio na relixiosidade, unha perda do peso do catolicismo -aínda que non da Igrexa-, a substitución do interese común polo ben individual -a causa do sistema capitalista- e unha nova organización das comunidades.

Antes da transformación existía unha relación simbiótica coas ánimas. A morte non supoñía

unha ruptura, senón que convivía cos vivos. Iso transcendeu, por exemplo, na paisaxe: temos elementos que evocan aos defuntos como os cruceiros e os petos de ánimas.

A morte no mundo rural estaba integrada e aceptada como unha realidade irremediable e é por iso que a análise realizada neste artigo teno en consideración. Os testamentos brindan unha oportunidade única para coñecer de primeira man non só as últimas vontades dos nosos antepasados senón tamén as súas preocupacións, os sentimentos máis íntimos cara aos seus seres próximos ou o propio balance que facían das súas vidas.

Esa aceptación da morte permitía a exhibición do corpo e a socialización da dor. O antropólogo Rafael Quintía¹ afirma que os ritos como o velorio daban amparo aos familiares de maneira que estes podían experimentar unha catarse, xa que non se reprimían as emocións. Polo tanto, tamén teñen moita importancia os símbolos como o pano negro, dado que era un elemento visual que deixaba á comunidade coñecer a realidade vulnerable desa persoa e que puidera acompañala.

Durante a análise puidemos constatar outra diferenza respecto á actualidade: o concepto de “boa e mala morte”. Nos nosos días, morrer de súpeto é considerado un xeito “bo” de morrer, non obstante, para os nosos devanceiros, cando un familiar falecía de socate, supoñía un desacougo xa que decidir a natureza de todos os rituais *post mortem* pasaba a ser a tarefa doutro familiar.

¹Nesta parte citamos en concreto informacións expostas na conferencia «Transformacións da ritualística funeraria na Galicia contemporánea» de Rafael Quintía.

Introducido xa o contexto da nosa análise, cabe engadir que é necesario abrazar esta visión dos nosos devanceiros ante a morte para comprender como de importante e solemne era prepararse antes de finar.

2. O CORPUS DE TRABALLO: OS TESTAMENTOS

Os testamentos constitúen a principal ferramenta a nosa disposición para achegarnos a mentalidade coa que os nosos devanceiros afrontaban un momento tan transcendental como é a chegada da morte.

Tal como indica Máximo García Fernández², a morte percibíase non só como a desaparición corporal e o desprendemento dos bens, afectos e vivencias atesourados ao longo da vida, pero ante todo, o fin do tempo concedido para gañarse a gloria eterna para que «o home foi creado». Neste contexto, o testamento era recoñecido polos nosos devanceiros como o instrumento principal para prepararse para unha boa morte e asegurarse a eternidade. Polo tanto, a medida que se aproximaba o momento posible, ou certo, do fatal desenlace, sentían a necesidade de render contas ante Deus, asegurar a salvación eterna e poñer en orde os seus asuntos materiais. De feito, a gran maioría dos testamentos realizábanse cando a persoa temía unha morte próxima, estando xa encamada ou tendo unha idade moi avanzada.

Habitualmente as últimas vontades eran manifestadas seguindo as indicacións e baixo a pluma dun funcionario público, o notario ou escribán, que era o encargado de «dar fe» e acreditar o testamento resultante. Non hai que esquecer con todo que só unha minoría da poboación facía testamento, xa que tiña un custo económico que moitas familias non podían permitirse.

Unha vez feito o testamento, o notario recollíano nos denominados protocolos notariais, que eran coleccións das escrituras realizadas cada ano e ordenadas cronoloxicamente.

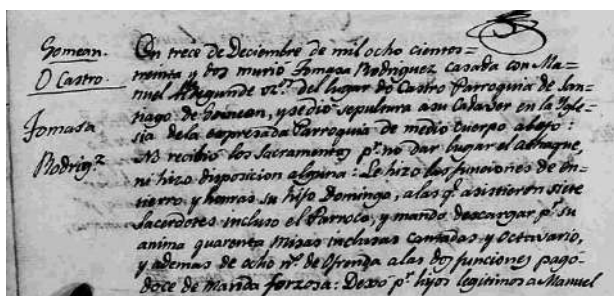
Nas escrituras podemos atopar entre outros, trocos e transaccións de terras, vendas, doazóns, dotes, contratos de matrimonio, foros, fianzas, redencións, e algúns de particular interese para este estudo, como melloras, inventarios de defuncións e os testamentos anteditos. Afírmase polo tanto que os notarios eran os segundos, só por detrás dos párrocos, no coñecemento non só dos asuntos legais das familias senón tamén dos mais íntimos.

Portada dos protocolos notariais do ano 1832 do notario José Ramón Freire y Díaz. Como curiosidade, pódese ler «¡Muera el Rey, muera!» na base dunha das dúas columnas xa que nesa época turbulenta o rei Fernando VII exerceu unha gran represión.

Malia que a maioría dos nosos antepasados empregaba o galego como lingua falada, sendo na maioría dos casos a única que coñecía, os protocolos dende o século XV son sempre en castelán. Eran os propios notarios quen, ao redactar o testamento, realizaban a tradución das vontades do testador.

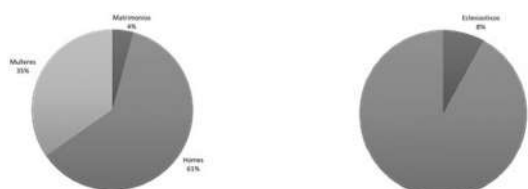
²GARCÍA FERNÁNDEZ, MÁXIMO «Herencias y particiones de bienes en Valladolid durante el siglo XVIII: Testamentos e inventarios post-mortem» Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea. 1988.

Nesta acta do século XIX, a finada, Tomasa Rodríguez, de Gomeán, faise mención a causa de que non recibera os sacramentos—por dar lugar el achaque— e o seu propio fillo, Domingo, fíxolle as funcións do enterro e das honras.

Unha vez producida a morte, as actas de defunción tamén nos ofrecen información relevante, xa que normalmente o párroco rexistraba se a persoa realizou testamento, e no seu caso, o notario ante quen se efectuou. Nalgúns casos nos que a morte se sentía próxima pero non había tempo de convocalo, a persoa compartía as súas últimas vontades de forma verbal ante testemuñas. Nese caso, o párroco indicaba na acta de defunción que a persoa realizara «disposición verbal», rexistrando en particular os oficios relixiosos que pedira.

O noso estudo toma principalmente como base a información dispoñible nos protocolos notariais das parroquias do Corgo nun período que abarca desde o ano 1681 ao ano 1832, abarcando por tanto século e medio da historia do concello do Corgo. O elevado número de testamentos nese período facía dificilmente abarcale unha análise pormenorizada de todos eles, polo que se seleccionaron un conxunto de 132 testamentos, que cremos que asegura unha boa representatividade a nivel das parroquias do concello, pero tamén cunha visión de xénero e condición social.

Mostra de testamentos utilizada no estudo³

³As referencias aos conxuntos de protocolos notariais analizados poden atoparse nun anexo ao final deste artigo.

Unha vez identificado o conxunto de testamentos utilizado no estudo, é conveniente facer un primeiro achegamento a súa estrutura. Os testamentos, como documentos formais e xurídicos, seguían na gran maioría dos casos unha estrutura moi similar, cun preámbulo, unha parte dispositiva e unhas cláusulas finais, malia que condicionadas polas propias prácticas de cada notario.

No preámbulo, parte inicial do testamento, o testador reafirmaba a súa fe mediante fórmulas protocolarias estándar coa que pedía unha pronta salvación da súa alma despois de confirmar a súa convicción no misterio da Santísima Trindade e en todo o establecido pola Igrexa católica. Neste preámbulo o testador identificábase brevemente polo seu nome, lugar de residencia e estado civil -ou no seu caso declárase seglar-.

Eufemia Fernández de Souto fixo testamento⁴ no 1711 «cargada de años y otros achaques que de continuo me persiguen»

O testador expresaba tamén o estado de saúde no que se atopaba no momento de facer o testamento. A inmensa maioría deles realizábanse cando a persoa temía unha morte próxima, estando xa encamada e declarando que estaba no seu san xuízo pero afectada por unha enfermidade física ou natural. Nalgúns casos, mencionábanse «achques» cada vez máis frecuentes ou unha idade moi avanzada, noutros mencionábanse accidentes, como é no caso de Juan López Torrón⁵, que no ano 1689 estaba na cama despois da caída dun castaño ou o de

⁴Protocolo notarial 387 ante Blas de Remesil. Folio 44. Testamento de Eufemia Fernández. Ano 1711. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLC-4S4D-6?i=252&cat=697417>.

⁵Protocolo notarial 319-02 ante Blas de Remesil. Folio 10. Testamento de Juan Torrón. Ano 1689. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLC-4S4D-6?i=252&cat=697417>.

Antonio da Vila⁶ que no ano 1744 estaba doente como consecuencia dun couce dun cabalo.

A porcentaxe de casos nos que a persoa realiza o testamento gozando de bo estado de saúde é moi reducido, inferior ao 5%. É o caso por exemplo de Juana Gómez Gondoy⁷ que afirma no 1818 que «se encuentra sana y buena por misericordia de Dios y en su cabal juicio». Como na actualidade, ás veces os testamentos utilizábanse para premiar ou asegurar a fidelidade ou coidado dos herdeiros no tempo que transcorrerá ata a morte. Domingo Silba e Isabel González, matrimonio do Picato, xa moi vellos, din no seu testamento conxunto que «por cuanto tenemos mucho amor, afición y voluntad a Domingo Miguel González nuestro nieto legítimo de Juan y Ana, nuestra hija que tenemos con nosotros en casa y nos asisten y han asistido [...] y [...] nos han de asistir en nuestra vejez.»

A data, o nome das testemuñas e as subscricións do outorgante e testemuñas e autorización notarial forman parte do peche da escritura. O estudo revela que unicamente ao redor dunha cuarta parte dos testamentos inclúen a firma do testador, acompañando á firma do propio notario no resto de casos a firma dunha o varias testemuñas que son sempre varóns.

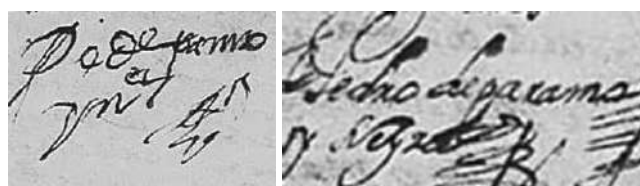
Podemos atribuír esta baixa porcentaxe a diferentes razóns. En primeiro lugar, ao alto grao de analfabetismo da maioría da poboación -aínda que saber asinar non sempre implicaba saber escribir ou ler-, non sendo estraños os casos nos que o testador explícita que non asina o testamento «por no saber». A porcentaxe é notablemente superior cando poñemos o foco nos membros do clero, revelando un maior nivel de alfabetismo nesa comunidade. O contrario obsérvase cando poñemos o foco nos testamentos das mulleres, xa que non atopamos ningún testamento dos estudados asinado por elas, aparecendo en todos os casos a firma dunha testemuña varón.

⁶Protocolo notarial 510-07 ante Antonio Arias. Folio 10. Memoria de testamento con su corroboración de Antonio da Vila. Ano 1744. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSL6-4Q49-T?i=1369&cat=703839>

⁷Protocolo notarial 809-02 ante Jose Ramón Freire. Folio 60. Testamento de Juana Gómez Gondoy. Ano 1816. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GWHX-V?i=182&cat=712804>

Por outro lado, son tamén habituais os casos en que se indica que a firma non pode realizarse debido á súa propia debilidade ou incapacidade. É o caso de Juana Manuela Zedrón Riomol e Quiroga de Riomol que declarou no ano 1745 que co rigor dá enfermidade non podía asinar.

O rigor ou a propia debilidade causada pola vellez ou a enfermidade reflíctese de forma descarnada na firmas dalgúns dos testadores. Firmas, noutro tempo claras e reveladoras dunha certa formación, deveñen trémulas ou simples garabatos.

A sinatura tremente (dereita) de Pedro del Paramo de Bergazo reflicte claramente o seu estado no momento de facer o testamento ao finais do século XVII

A parte dispositiva dos testamentos aborda dous ámbitos claramente diferenciados, o espiritual e o terreal, e que son obxecto dos seguintes apartados de este artigo.

3. A ANSIEDADE POLA SALVACIÓN ETERNA

Os nosos devanceiros trataban de asegurarse a salvación das súas almas por todos os medios, sendo os principais a realización dun elevado número de misas cantadas e/ou rezadas, a elección do lugar de enterramento apropiado dentro da igrexa, o uso dun hábito ou mortalla, así como a realización de ofrendas que puidesen resarcirlles das desatencións anteriores en vida.

En todos os casos, tendo en conta que esta relixiosidade colectiva é propia dunha mentalidade sacralizada como era a sociedade galega desa época, a súa capacidade económica xogará un papel importante á hora de dotarse de todos eses medios para achegarse non só á vida eterna senón tamén para reducir a súa estancia no purgatorio⁸. É importante resaltar que boa parte

⁸Na teoloxía católica, o purgatorio é o lugar de expiación dos pecados onde, despois da morte, as persoas que morreron sen pecado mortal -ofensa directa a Deus-z, pero que cometeron pecados leves na súa vida, teñen que limpar esas culpas para poder alcanzar o ceo.

dos gastos orientados para garantir a salvación eterna, os gastos da sepultura e das misas de funeral, eran os primeiros que tiñan que ser cubertos polo quinto de bens do defunto, e sen importar se o testador tivese contraídas débedas ou dispuxese outros legados⁹.

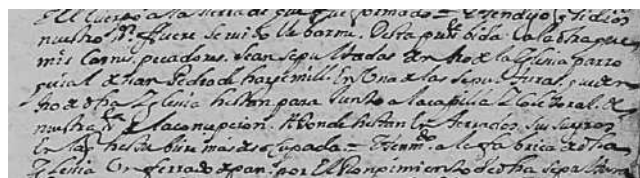
Sepulturas no lateral da igrexa de Santalla do Alto

3.1 O enterro

Unha das disposicións que conforma o peso principal dos testamentos, son todas aquelas que teñen que ver cos desexos do testador en relación ao cerimonial do enterro. E de todos eles imos analizar, por unha banda, o lugar concreto onde se celebra a cerimonia e, por outra, o sitio da sepultura. Practicamente a totalidade dos testamentos estudados, reflicten a vontade de ser enterrados na igrexa da propia parroquia onde habitaba a persoa finada, a pesar de que se atoparon algúns casos onde o testador pedía ser enterrado na súa parroquia de orixe.

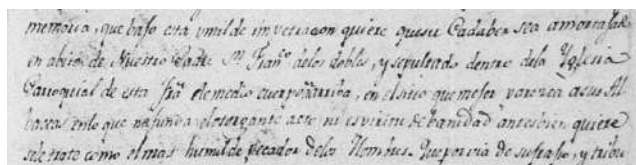
⁹MÁRTIR ALARIO, Mª José. Los Testamentos en los formularios notariales castellanos el siglo XVI. Universidad de Granada. 2011

Boa parte dos nosos antepasados deixaban a decisión respecto á sepultura onde debía descansar o seu corpo á vontade dos seus cumpridores, dos testamentarios ou do propio párroco. Pola súa banda, outros demandaban ser enterrados na sepultura onde se acostumaba enterrar os antepasados ou en localizacións dentro da igrexa de maior relevancia espiritual. Os defuntos das familias poderosas descansaban nos laterais da igrexa, en ocasións en capelas, o resto das familias baixo as lousas do chan. En definitiva, canto máis rica era a persoa falecida, máis preto do altar pedía a sepultura, e os pobres, sen medios para mercar unha tumba, xacían no patio contiguo.

Juan López Torón de Chamoso pedía no ano 1689 ser enterrado na igrexa de Arxemil, nunha das sepulturas á beira da capela onde estaban enterrados os seus sogros, na que estivese máis desocupada

O temor a que esta demanda puidese ser percibida como unha mostra de altiveza e por tanto, que puidese dificultar o camiño cara á salvación comporta a inclusión dunha fórmula en algúns testamentos do século XIX onde os testadores demandan que esa petición non fose vista como un acto de vaidade.

Eugenio Arias de Paradelo solicita no ano 1817 ser «sepultado en la Iglesia parroquial de esta feligresía de medio cuerpo arriba, en el sitio que mejor parezca a sus albaceas en lo que no funda el otorgante acto ni espíritu de vanidad antes bien quiere que se le trate como el más humilde pecador».

3.2 Preparativos do corpo: O hábito

A disposición da mortalla ou hábito con que os testadores pedían ser amortallados para ser enterrados resultaba ser beneficioso no tránsito á outra vida. A mortalla simbolizaba desposuírse daquilo pertencente ao mundo terreal. A elección

do hábito está unida á preocupación por conseguir indulxencias que reduzan a estancia no purgatorio. Dos testamentos analizados podemos extraer os datos seguintes:

Número de testamentos do século XVIII	Con petición explícita de ser amortallados	Sen petición
87	45	42
Número de testamentos do século XIX	Con petición explícita de ser amortallados	Sen petición
45	43	2

A alta porcentaxe de testamentos do século XIX onde o testador ou testadora fai a petición de ser amortallado, pon de manifesto unha evolución da gran influencia de orixe relixiosa –respecto ao século anterior– que posuía o ser enterrado con mortallas, e a posibilidade de recibir indulxencias que facilitase o acceso a unha “boa morte”. Nalgúns

Pintura de Francisco de Zurbarán « San Francisco de Asís segundo a visión do papa Nicolás V», circa 1640. Pódese observar como era un hábito franciscano con detalle.

dos testamentos analizados existen diferentes peticións específicas sobre os diversos tipos de “adorno” que imos precisar a continuación.

Tipo de hábito/mortalla	Nº de persoas
Hábito de San Francisco	37
Hábito de Santo Domingo	1
Hábito de San Pedro	3
Hábito del Carmen	1
Hábitos clericales ¹⁰	4
Hábitos brancos	1
Amortallados en roupas de lino do país	2
Amortallados como decidan os cumpridores.	6

Achamos que o hábito de San Francisco é o máis popular en calquera tempo e parroquia, debido fundamentalmente ao símbolo de pobreza e humildade que representaba a comunidade franciscana e ás indulxencias que ese hábito acaparaba, posto que o Papa Nicolás IV concedeu 8.100 días de perdón cada vez que se bicase a vestidura franciscana e a remisión da cuarta parte dos pecados aos enterrados co devandito hábito¹¹.

3.3 As misas

As misas foron un dos recursos máis demandados polos testadores para asegurar a súa salvación. Algunhas das verdades do dogma católico céntranse na Resurrección e na vida eterna e sobre elas versarán os actos litúrxicos. Mártir Alario¹² afirma tamén que como se parte dunha visión negativa da natureza humana, ao fundamentar a súa doutrina no pecado orixinal, transmitiuse a necesidade de compensar a culpabilidade do crente mediante a petición de misas.

Os oficios de defuntos xa aparecían perfectamente delimitados nos misales romanos, con salmos,

¹⁰Neste caso, trátanse de curas ou presbíteros.

¹¹RODRÍGUEZ BECERRA, S: «Los privilegios espirituales de la orden tercera de San Francisco», op. cit. p. 16.

¹²MÁRTIR ALARIO, Mª JOSÉ: «Los testamentos en los formularios castellanos del siglo XVI» Tesis Univ. Granada. Departamento de Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas, páxs 228-229.

oracións e unha liturxia característica e apropiada como reflexo da importancia dada a este acto. A proba de todo isto obsérvase tras a lectura dos testamentos, cando non só se mencionan expresamente o desexo do testador en que se diga maior ou menor número delas, no lugar e no período de tempo, senón que moitos testadores recollen o mandato aos seus testamenteiros pedíndolles que se no momento de repartir os bens quedase algo de diñeiro, se digan misas con ese remanente. Un caso onde atopamos a suma importancia do cumprimento do número misas é no testamento de Antonio do Corral¹³, do ano 1700. Unha das disposicións testamentarias insta ao herdeiro a asegurarse que se materialicen as misas pola súa ánima pero se o cura non as quere dar, deberá ir a outra igrexa para que se cumpra coa cantidade establecida nas últimas vontades. Esta situación pode estar motivada por unha causa económica, ou ben o testador sabía que a cantidade de diñeiro non era suficiente e o sacerdote podía negarlle as misas polo recordo perpetuo, ou que a calidade destas non foran a esperada.

Altar Privilegiado da Nosa Señora dos Ollos Grandes
—Santa María, parroquia de Lugo.

¹³Protocolo notarial ante Alvaro Sanjurjo. Folio 61. Testamento de Antonio do Corral. Ano 1700. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLH-13RP-6?i=2742&cat=680182>.

As misas de corpo presente tiñan lugar o día seguinte do falecemento na parroquia onde pertencía a persoa finada. As misas eran rezadas e cantadas polos sacerdotes asistentes. Os testadores facían disposicións sobre as honras e misas despois da sepultura, como as misas de cabodano e de octavario —unha misa diaria durante 8 días— ou misas no día do santo o da santa do seu nome. Cabe engadir que durante a nosa análise atopamos que algúns testadores pedían misas noutras igrexas ou conventos cos que tiñan unha estreita relación espiritual ou ben para acurtar o paso polo purgatorio. Algúns deses lugares son o Convento de San Francisco na cidade de Lugo, a Ermida do Carmen de Vilabade e o Altar Privilegiado da Nosa Señora dos Ollos Grandes —Santa María, patroa de Lugo—.

Nos testamentos analizados do século XVIII, a media de misas demandadas é de 71, aínda que debemos salientar algúns casos como o de Juan de Bande, presbítero da parroquia de San Fiz de Bergazo, que fixo a petición de 700 misas, o de Juan de Quiroga y Osorio de Folgosa, que pediu 400 misas cantadas e rezadas, e o de Ana Álvarez Cedrón, viúva de Francisco Valcarce Neira y Osorio, do Corgo, cunha demanda de 300 misas. Nestes casos que saen claramente da media habitual, debemos ter en conta a relación coa Igrexa do primeiro e o feito de pertencer a boas familias da parroquia no caso do segundo e da terceira.

No caso dos testamentos do século XIX, a media é semellante ao do século anterior, 78 misas. Tamén existen casos a subliñar como o do Cura don Juan Antonio Sánchez —cura de San Paio de Arcos, Castroverde— que especificou no seu testamento que deberían celebrarse 400 misas e o de Antonio Pardo Santiso Rivadeneira y Saavedra —de liñaxe moi destacable—, de Santiago de Gomeán, que pediu un total de 276 misas. Outro caso onde a petición de misas superou a media habitual no que reparamos foi o do matrimonio don José Pardo Vivero e Josefa de Castro, de Santa María de Marei. O testamento data do 1820 e o marido é quen manifesta ao notario todas as disposicións para el e a súa muller. Polo que respecta ás misas, don José Pardo solicita

200 misas para a súa ánima e 100 para a da súa muller. Esta disposición amosa unha diferenza entre o home e a muller no seo da familia, sendo o home a cabeza de familia e a muller quen o acompaña nun nivel inferior na toma de decisións.

Outro elemento de suma importancia é o número de sacerdotes que deben asistir á misa do funeral ou ás misas en honor da anima do finado. Forma parte das disposicións do testador e a cantidade está estreitamente conectada co status socioeconómico da persoa finada. Mandianes Castro suxeitaba o seguinte: «O número de curas depende da economía da casa e as veces, das boas relacións cos curas, porque cando hai moitos, é que veñen porque son amigos da casa»¹⁴. Na nosa análise podemos constatar o seguinte: nos testamentos do século XIX, a media de sacerdotes para a misa do funeral é de 8 e nos casos que a cantidade excede do común é cando se trata de familias reputadas do concello: Antonio Pardo Santiso Rivadeneira y Saavedra, de Santiago de Gomeán e don José Pardo Vivero de Santa María de Marei, pediran a asistencia de 16 señores sacerdotes e don José Díaz Castroverde de Folgosa, 20 párrocos.

3.4 Ofrendas e esmolos

O cortexo incluía outros elementos que non se citaban no ritual pero si nos testamentos: referímonos á ofrenda. Trátase dun dereito que corresponde percibir ao párroco e que se satisfai en cereal, carne, viño e cera —para as candeas empregadas nos sufraxios— ou en metálico —sendo esta forma de pago a máis común no século XIX—, sempre en relación co nivel económico do finado. Podían ser iguais ou diferentes ao día do enterro ou das honras. As ofrendas que teñen orixe en civilizacións previas á expansión do cristianismo e conseguiron persistir ata os nosos días da forma xa mencionada. Como é evidente, as ánimas, á luz do cristianismo, están necesitadas de sufraxios —misas— para garantir a súa lembranza eterna. Con todo, as ofrendas mantivéronse ata hoxe toleradas pola Igrexa,

malia que nalgúns casos foron perseguidas pola Inquisición ante o seu evidente carácter pagán. Argumentouse que se a Igrexa permitiu estas manifestacións foi causa da escaseza de moeda xa que as ofrendas en especie eran a forma máis cómoda que tiñan os habitantes do rural de pagar os dereitos por funeral debidos á parroquia.

Por último, é vital tratar as esmolos, outro mecanismo para demostrar que o defunto era un bo cristián e seguía os preceptos eclesiásticos. Ademais, mediante o pago de esmolos, o testador aspiraba ao fundamental e xa citado anteriormente: á salvación eterna e a redución do seu paso polo purgatorio,

Nos testamentos do século XIX, as persoas testadoras especificaban no documento o pago de esmolos a distintas causas como aos Santos Lugares de Xerusalén ou ás ordes mendicantes ou aos pobres de solemidade. É difícil precisar cal era a cantidade de diñeiro posto que nos testamentos analizados atopamos que se incluía unha fórmula fixa: «limosna de costumbre a las órdenes mendicantes». Atopamos unha cantidade concreta no testamento de Dominga Fernández¹⁵ de San Fiz de Paradela: un total de 35 marabedís para as ordes mendicantes. Agora ben, hai que ter en conta que Dominga é unha muller solteira de avanzada idade e de familia humilde, e que as esmolos tamén se adaptaban á situación económica dos testadores.

4. A PREOCUPACIÓN POLO LEGADO

4.1. As débedas

Como vimos, o camiño da salvación requiría solucionar os problemas de conciencia, e para iso era necesario obviamente cumprir coas obrigas adquiridas na vida, pagar débedas, devolver o prestado, etc.

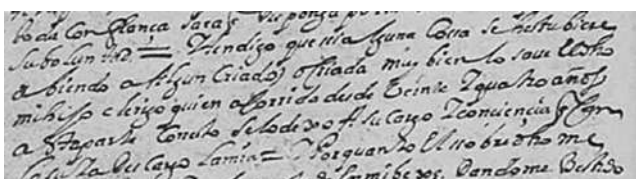
É representativo o caso de don Gabriel de Quiroga Osorio¹⁶ de Santalla do Alto. No seu testamento

¹⁴MANDIANES CASTRO, MANUEL: «Loureses, antropoloxía dunha parroquia galega». Ed. Galaxia (1984).

¹⁵Protocolo notarial ante Jose Antonio Freyre. Folio 197. Testamento de Dominga Fernández. Ano 1817. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GWHK-2?i=739&cat=712804>.

Protocolo notarial 411-03 ante Antonio Arias. Folio 73. Testamento de don Gabriel Quiroga Osorio. Ano 1739. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLC-Z9X5-B?cat=698132>.

non só declarou as débedas que outros veciños tiñan con el, sino tamén «para descargo de mi conciencia» as débedas que el tiña. Non deixa de ser tamén curioso o testamento de Catalina López Teixeira¹⁷ de Hospital de Chamoso e que data do ano 1687 onde se manifesta o seguinte: «Si alguna cosa se hestuviere debiendo a algún criado o criada muy bien lo save mi hijo clerigo ... con esto se lo dejo a su cargo y conciencia y con la suya descargo la mía».

Fragmento do testamento de Catalina López Teixeira de Hospital de Chamoso en 1687

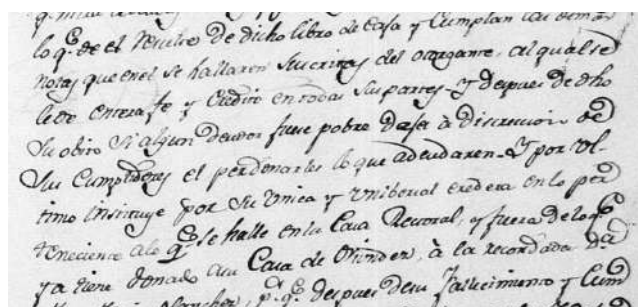
Engadimos outros casos que amosan débedas de cantidades relevantes relacionadas con aspectos da vida cotiá da época como as débedas contraídas por Manuela Díaz¹⁸ de San Cosme de Manan que pediu prestados 100 ducados de vélaro a Andrés Valcárcel, residente na cidade de Lugo, para pagar a renda de dominio -impuesto propio da época que implicaba un pago ao señor ou a Igrexa do dominio- ou as de Dominga Vázquez¹⁹ de San Xoán do Corgo, que contraeu unha débeda de 600 ducados -gran cantidade de diñeiro- para reedificar a súa casa.

Desde un punto de vista mais terreal, detallar as débedas no caso de que existiran, era de suma importancia para poder calcular a cantidade lexítima que ían percibir os herdeiros. Practicamente a metade dos testamentos analizados fan referencia a débedas. Habitualmente preséntase a lista das contraídas e non pagadas, a favor e en contra, así como instrucións para regularizalas. Cada débeda preséntase de forma sucinta, indicando

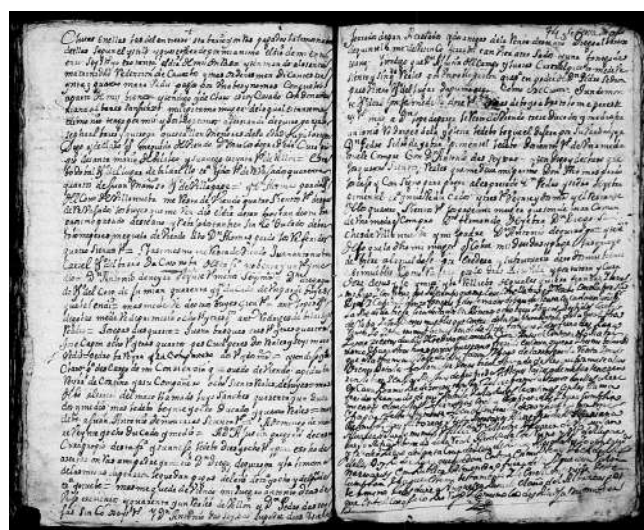
¹⁷Protocolo notarial 319-01 ante Blas de Remesil. Folio 37. Testamento de Catalina López Teixeira. Ano 1687. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLH-NQVF-R?cat=679911>.

¹⁸Protocolo notarial ante Jose Antonio Freyre. Folio 38. Testamento de Manuela Díaz. Ano 1815. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GWQ4-Y?cat=712804>.

¹⁹Protocolo notarial ante Jose Antonio Freyre. Folio 108. Testamento de Dominga Vázquez Díaz. Ano 1817. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GW3N-V?i=1334&cat=712804>.

Testamento do cura de San Paio de Arcos e Santo Tomé de Souto de Torres (Castroverde) onde manifesta o seguinte: «si algún deudor fuese pobre dejo a discreción de sus cumplidores el perdonarles lo que adeudaren»

Relación de débedas no testamento de don Gabriel de Quiroga de Santalla do Alto en 1742

o nome do debedor ou prestamista, e nalgúns casos o contexto no que se orixinou a débeda. O obxecto de débedas máis habitual era diñeiro -en reais, moedas de ducados de vélaro, moedas de prata, soldadas, «doblonos de ocho»....- a pesar de que tamén aparecen referencias a débedas de fanegas de pan, gando, libras de cera, etc.

Nalgúns casos, o testamento fai mención ao libro da casa como referencia para coñecer os detalles das débedas. É o caso do cura de San Mamed en 1742, Pedro Diaz Guitián²⁰, que encargou ao seu sobriño cobrase «cuanto antes las deudas que constan de mi libro de Casa que se me están debiendo».

²⁰Protocolo notarial 411-07 ante Antonio López Torón. Folio 46. Testamento de Pedro Diaz Guitián. Ano 1742. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLC-2968-F?mode=g&cat=698132>.

Nun bo número de testamentos, a relación de débedas é aínda mais xeral, e simplemente menciónase quen é coñecedor da natureza das débedas, xeralmente un cónxuxe ou fillos, e instase a pagar e/ou cobralas. Domingo Ferreiro²¹ de Queizán, casado con Dominga Pallín y Sanjurjo, prostrado en cama e enfermo, declara en 1818 que dous veciños lle deben e que a súa muller sabe moi ben o que deben. Pola súa banda, Juana Varela²² de Santa Mariña de Cabreiros, viúva de José Pérez, declara en 1822 que non lembra ter débedas, pero de ser así, que se pagasen con xustiza.

En canto as instrucións para a xestión das débedas, o testamento do devandito don Gabriel de Quiroga Osorio de Santalla deixa instrucións xerais a súa muller para «que pague mis deudas y pague las que yo debiere, a la cual dejo por ser heredera, y usufructuaria de todos mis bienes», a pesar de que cando o considera necesario dá instrucións mais específicas «declaro que los cuatrocientos reales que me debe mi primo Thomas Pardo los dejo y consigno para pagar al expresado Don Pedro Ysidro de Yebra Pimentel treinta y nueve ducados».

Non deixa de resultar entrañable como a propia descrición das débedas revelaban nalgúns casos o afecto ou a protección por aqueles que quedaban en vida, como é o caso de Juan de la Riguera y Quiroga²³, cura de Fonteita, prostrado en cama e gravemente enfermo, que pide aos acredores que miren ben ao seu herdeiro, que se atopa en mala situación. Ou o caso do cura de San Paio, don Juan Antonio Sánchez²⁴, quen uns anos antes, ademais de doar mobles e outros obxectos da súa casa aos pobres de solemnidade afirma que «si algun deudor fuese pobre deja a

discrección de sus cumplidores el perdonarles lo que adeudan», realizando así un derraideiro acto de pobreza.

4.2. O legado

Dacordo con Hortensio Sobrado²⁵, no período cuberto polo noso estudo o sistema hereditario indiviso apoiado na mellora do terzo e remanente do quinto²⁶ xeneralízase de forma absoluta nas terras lucenses, sendo empregado en máis do 90% dos casos. A mellora facíase normalmente ao cónxuxe e, unicamente despois da súa morte mellorábase a un dos fillos, favorecendo aos fillos homes sobre as fillas e os primoxénitos sobre os secundóns.

O mesmo autor afirma²⁷ que este sistema sucesorio estaba destinado á favorecer a perpetuación do patrimonio -principalmente da casa e das súas terras circundantes como a aira, o horto e as cortiñas-. Aínda que a mellora podía facer en vida mediante unha escritura notarial, a maioría adoitaban facelo no testamento, xa que esperaban ata o último momento para transferir ao sucesor a administración do patrimonio, o que lles garantía as atencións e coidados do fillo mellorado ata o fin dos seus días.

Nese contexto, o noso estudo volve poñer o foco no balance e as reflexións que levaban aos nosos devanceiros a decidir a súa herdanza.

A importancia de asegurar a transmisión do patrimonio e a responsabilidade de dirixir a unidade familiar ponse de manifesto por exemplo no caso do matrimonio de Antonio Álvarez e María Quiroga de Sabarei²⁸. No seu testamento afirman que non creen que o seu fillo Francisco sexa capaz para o goberno da casa «por su poca robustez» e por iso melloran o terzo ao seu fillo Vicente, que lles deu e lles dá mostras de humildade e de bo

²¹Protocolo notarial 809-04 ante Jose Antonio Freyre. Folio 24. Testamento de Domingo Ferreiro. Ano 1818. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GW7D-K?mode=g&cat=712804>.

²²Protocolo notarial 811-01 ante Jose Antonio Freyre. Folio 149. Testamento de Juana Varela. Ano 1818. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GWCH-1?cat=712804>.

²³Protocolo notarial 813-02 ante Jose Antonio Freyre. Folio 67. Testamento de Juan de Ribera y Quiroga. Ano 1828. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-2L6T?cat=712804>.

²⁴Protocolo notarial 810-01 ante Jose Antonio Freyre. Folio 20. Testamento de Juan Antonio Sánchez. Ano 1819. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GW3G-D?cat=712804>.

²⁵SOBRADO CORREA, Hortensio. Heredero único y familia troncal en la Galicia Interior, 1750-1860. Ediciones Universidad de Salamanca. Stud. his., H.a mod., 23, 2001, pp. 275-303.

²⁶O quinto é a parte da herdanza que non forma parte da lexítima.

²⁷SOBRADO CORREA, Hortensio. Las tierras de Lugo en la Edad Moderna: Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860 (Galicia histórica). Fundación Pedro Barrié de la Maza. 2001.

²⁸Protocolo notarial 809-02 ante Jose Antonio Freyre. Folio 2. Testamento de Antonio Álvarez y su muger María Quiroga. Ano 1818. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GWHD-W?mode=g&cat=712804>.

labrego. O beneficiario debe con todo asumir a súa responsabilidade respecto aos outros membros da familia, alimentando e facéndose cargo dos irmáns solteiros e facilitándolles o casamento no seu debido momento.

Tamén vemos instrucións específicas encamiñadas a asegurar a continuidade e integridade do patrimonio no caso de Juan González²⁹ de Picato. Juan fixo mellora no seu neto, Pedro, pola súa obediencia e por axudalo na súa vellez e nos seus negocios, e especificou a sucesión da mellora, «preferiendo siempre el barón a la embra conforme a los bínculos regulares de España con calidad y condición que los vienes de dicha mejora siempre han de andar junto e incorporados en una sola persona ... y que no se puedan vender trocar enajenar ni dividir ni sobre ellos imponer cenzo ni haver pensión»

Nalgúns casos, xa sexa por mención explícita ou por omisión, o testamento tamén permite axustar contas con aqueles que non cumpriron en vida. Juan Antonio Freire³⁰ de San Andrés de Chamoso non deixa nada a un dos fillos, Antonio, por casarse sen a súa licencia e expreso consentimento: «sin jamás procurase ser obediente a mis preceptos». E o caso tamén de Froylán Rodríguez de Escoureda quen pide que se separe a parte dun dos seus fillos, Pedro, que non obedece con acatamento de «hijo de bendición» e que a reciba Domingo, a quen lle profesa o amor debido a que o socorreu dos seus achaques. Mellóralle a herdanza e pide que este faga o mesmo se falece en favor do fillo ou filla máis obediente.

Como acabamos de ver, son numerosas as referencias -mais frecuentes nos testamentos das mulleres- a razóns afectivas para escoller beneficiarios, recoñecendo as atencións e cariño ofrecido en vida. Por exemplo, dona Ana de Quiroga Pardo³¹ de Santalla do Alto declara no seu

testamento que «estando sana en mi libre juicio memoria entendimiento natural... en cuanto no tengo hijos ni herederos ni esperanza de tenerlos ...» nomea herdeira universal a súa sobriña dona María de Quiroga porque «ella me ha dado razones justas que me mueven dignas de remuneración». A antedita, Catalina López Teixeira de Hospital de Chamoso, enferma na cama, mellora no terzo ao seu fillo clérigo «por cuanto el sudodicho me a sustentando y alimentado en mi bejez dandome bestido y calzado por tener mas de noventa años de hedad, haber seguido muchos pleitos a su costa en mi defensa y tenerle muchas obligaciones por la buena asistencia y siempre me a tenido otras justas causas y me mueven por tanto para el pago y renumeracion de todo ello en la bia y forma mas de derecho que hubiere lugar».

As lembranzas esténdense tamén para aqueles que sen ser beneficiarios principais do testamento, son obxecto do agradecemento. É o caso por exemplo, de dona Ana Alvarez Zedron³² do Corgo, viúva de Francisco de Valcarce Neyra y Ossorio, que enferma con «hachaques avituales y de crezida edad», afirma que «mi cuñado siempre me tuvo estima concurriendo a mis urgencias, le mando una taza de plata». O devandito Domingo Díaz de Guitián de Bergazo deixou unha vaca á súa cuñada pola «ayuda de su remedio».

En definitiva, a maneira de dispoñer o legado por parte da persoa testadora dá moita información das súas preocupacións e das relacións humanas e familiares, e achamos que aínda que o estudo se centra nas xentes de hai máis de 300 anos, as súas inquietudes resultan tan universais que as podemos recoñecer na nosa propia realidade.

5. CONCLUSIÓNS

A morte, paradoxicamente, despertou nos nosos devanceiros dous sentimentos moi intensos ao mesmo tempo: o temor e o respecto, de maneira que permitiu o xurdimento dunha sensibilidade social e socializar o feito da morte individual, algo

²⁹Protocolo notarial 408-11 ante Antonio López Torón. Folio 85. Testamento de Juan González. Ano 1711. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLC-H36C-9?i=2596&cat=698132>

³⁰Protocolo notarial 809-02 ante Jose Antonio Freyre. Folio 5. Testamento de Juan Antonio Freire. Ano 1816. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSG8-GWHS-S?cat=712804>.

³¹Protocolo notarial 387-03 ante Antonio Arias. Folio 49. Testamento de Ana de Quiroga Pardo. Ano 1708. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSLC-98KL?i=2585&cat=697417>.

³²Protocolo notarial 511-02 ante Juan Antonio Cedron. Folio 102. Testamento de Doña Ana Alvarez Zedron. Ano 1750. AHP. Lugo. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSL6-4Q89-K?i=2068&cat=703839>.

que impregnou o noso imaxinario colectivo. Un exemplo é este anaco dunhas coplas:

«Anque tocan as campanas
Non tocan po-los que morren
Tocan po-los que estan vivos
Para que d'eles s'acorden. »

Esta manifestación cultural da nosa literatura popular amosa inequivocamente a transcendencia de lembrar aos mortos como é debido por parte dos que aínda gozan da vida terreal.

Como primeiro punto, este artigo reflicte que un requisito importante que había que ter previsto cando chegara a morte era o testamento, xa que transmitía a intención do finado no momento do seu falecemento. O testador debía reunir certas condicións para o seu redactado: estar en pleno xuízo, contar con testemuñas, designar cumpridores ou executores, aspectos que viñan establecidas polo ordenamento xurídico de cada zona, pero que a Igrexa interveu para facer obrigatorios algúns compromisos, como os legados e as mandas. A partir da Idade Moderna, facer testamento considerábase unha forma de facilitar o camiño para a salvación da alma porque seguía unhas pautas que tiñan relación coa relixión e os seus códigos. O momento da elaboración do testamento era na maioría dos casos próximo á morte da persoa testadora, e iso lévanos a crer que a acción de testar estaba moi arraigada ao final da vida, e facelo antes podía ser visto como un acto de mal agoiro.

Ante un momento tan crucial como a morte, o noso estudo revela que a preocupación dos nosos antepasados radicaba en dous piares fundamentais: a salvación da alma e a continuidade do legado.

A preocupación pola salvación de alma demostra a inmensa influencia da Igrexa na mentalidade da época. A Igrexa controlaba a transición cara á vida eterna mediante unha serie de rituais de

suma impotancia para os nosos devanceiros. A necesidade destes rituais xustificaban o papel central da Igrexa no día a día dos habitantes das parroquias e mesmo axudaban a súa propia supervivencia. Podemos falar por tanto dunha certa comercialización da morte, que se materializaba nas ofrendas e nos pagos necesarios para o enterramento e para as misas. Malia que na actualidade a influencia da Igrexa diminuíu substancialmente, boa parte dos rituais constitúen a base das tradicións que ao redor da morte perduran nos nosos días no concello, como a lembranza eterna dos mortos e as misas cabodano.

A perpetuación do patrimonio, principalmente a casa e as súas terras pero tamén a liñaxe, era tamén crucial para os nosos antepasados. Aínda que a xestión do patrimonio tiña un punto práctico, asegurarse unha vellez digna, a continuidade do patrimonio víase como un compromiso vital coa terra e os seus antepasados. Esa visión cremos que perdura nos nosos días.

Outros aspectos que destacamos da nosa análise son as claras diferencias entre testamentos a causa da propia condición social das persoas testadoras, e podemos afirmar que as boas relacións sociais e unha cómoda situación económica facilitaban que os rituais espirituais se cumprisen, e mesmo sobrepasasen o que era común –por exemplo, cantidades desorbitadas de misas postmortem, misas en igrexas ou ermidas distintas á da parroquia do finado...– Isto reforza a existencia dunha “comercialización da morte”: a Igrexa actuaba como depósito e garante da salvación eterna a través duns rituais que a propia sociedade apoiaba, polo tanto, cando unha persoa testadora tiña poder adquisitivo dabondo resultaba moito máis doado acceder a salvación eterna. No caso dos testadores máis humildes, buscaban – e esta procura constituía unha gran preocupación– a maneira de asegurarse o acceso aos rituais por medio da venda de bens.

Alén da condición social, o xénero é sen dúbida outro elemento onde queremos deternos. Dentro

do corpus de análise, tomamos testamentos de mulleres solteiras, viúvas e casadas coa finalidade de abranger a máxima representatividade da sociedade da época. Por unha banda, nos testamentos onde aparece unha muller casada trátanse de testamentos conxuntos co marido, onde a voz que dicta as disposicións ao notario é a do home, polo tanto, quen ten o peso definitivo nas decisións en relación aos rituais espirituais e materiais é o esposo. Por outra banda, un feito salientable é que ningunha muller asina o testamento, en cambio, o home é máis frecuente que o faga, en consecuencia, observamos que a taxa de analfabetismo ten maior impacto nas mulleres. Engadimos tamén que a figura da testemuña é sempre un varón e que no caso da herencia, atopamos a preferencia do home (fillo primoxénito, sobriño, xenro, irmán...) en detrimento da muller co obxectivo de dar continuidade á liñaxe e ao patrimonio vinculado.

Por último, unha característica que achamos nos testamentos femininos é unha maior apelación aos sentimentos e emocións no momento de facer balance das súas relacións. Tratan de deixar por escrito o que sinten para xustificar mellor as súas decisións polo que respecta as disposicións materiais. Ademais, é nas mulleres onde encontramos unha espiritualidade máis forte, con peticións de misas adicionais ás virxes (por exemplo, misas a Virxe das Virtudes, Virxe de Ferreira, Virxe do Carme ou a Virxe dos Ollos Grandes) ou ben ao Anxo da Garda. Isto é debido á alta participación das mulleres nos ritos e actividades relixiosas da igrexa.

6. AGRADECEMENTOS E DEDICATORIA

Queremos agradecer ao noso amigo Alberto Martín Monge a súa xenerosidade e toda a axuda que nos brindou para este artigo, esclarecendo dúbidas e sombras durante o proceso de redacción.

A Manuel Álvarez Álvarez que partiu durante a realización deste artigo, e que legou en vida o amor polas terras do concello.

ANEXO A.1. Protocolos notariais utilizados no estudo³³

Período	Notario	Parroquia
1680-1698	Blas de Remesil Obarrio	Adai
1686-1717	Alvaro Sanjurjo Montenegro	Adai
1699-1737	Antonio Arias	Adai
1700-1707	Francisco Riesgo y Neira	Pobra de San Xiao
1702-1751	Antonio López Torrón	Burón, Adai
1738-1774	Juan Antonio Cedrón y Valcarce	Adai
1777-1814	Felipe Antonio Taboada	Adai
1815-1832	José Ramón Freire y Díaz	Corgo

7. REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Libros

- Mariño Ferro, Xosé Ramón. Antropoloxía de Galicia. Vigo, Editorial Xerais (2000).
- Rodríguez López. Supersticiones de Galicia y preocupaciones vulgares. Lugo. Ed. Celta (1974).
- Ponte, Manuel. Velatorio de aldea. Montevideo, Editorial Alma Gallega (1927).
- González Reboredo, X.M. Nacemento, casamento e morte en Galicia Repostas á enquisa do Ateneo de Madrid, (1901-1902) Santiago de Compostela Consello da Cultura Galega. Comisión de Antropoloxía (1990)
- Sobrado Correa, Hortensio. Las tierras de Lugo en la Edad Moderna: Economía campesina, familia y herencia, 1550-1860 (Galicia histórica). Fundación Pedro Barrié de la Maza (2001).

³³A pesar de que os protocolos dos antigos partidos xudiciais incluían parroquias dos actuais concellos de Castroverde, Corgo, Láncara, e Páramo o estudo centrouse nas aldeas do Corgo.

- Sobrado Correa, Hortensio. Heredero único y familia troncal en la Galicia Interior, 1750-1860. Ediciones Universidad de Salamanca. Stud, his., H.a mod., 23, (2001)
 - Mandianes Castro, Manuel. Loureses, antropoloxía dunha parroquia galega». Vigo, Ed. Galaxia (1984).
- Artigos:**
- Blanco Prado, José Manuel, 1997: Análisis sobre Rituales Funerarios en la parroquia de Pacios (Begonte). Boletín do Museo Provincial de Lugo, nº 3. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/1299768.pdf>
 - Pintos, Juan Luis, 2005: «Tanatorios vs. Velorios. Las transformaciones de los imaginarios sociales de la muerte en el último decenio». SÉMATA, Ciencias Sociais e Humanidades, núm. 17: Muerte y ritual funerario en la historia de Galicia. https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/4473/pg_565-600_semata17.pdf?sequence=1&isAllowed=y
 - Mártir Alario, Mª José: «Los testamentos en los formularios castellanos del siglo XVI» Tesis Univ. Granada. Departamento de Historia Medieval y Ciencias y Técnicas Historiográficas. <https://digibug.ugr.es/flexpaper/handle/10481/22206/20710549.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
 - M. (1988). Herencias y particiones de bienes en Valladolid durante el siglo XVIII: Testamentos e inventarios post-mortem. <https://uvadoc.uva.es/bitstream/handle/10324/21303/Investigaciones-1988-08-Herencias-ParticionesDeBienesEnValladolidDuranteEl-66302.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
 - RODRÍGUEZ BECERRA, S: «Los privilegios espirituales de la orden tercera de San Francisco», en El Franciscanismo en Andalucía. La orden tercera seglar: (Priego de Córdoba, 26 a 29 de julio de 2005) / coord. por Manuel Peláez del Rosal, 2006.